

UNA REVISIÓ HISTORIOGRÀFICA DE NARCÍS MONTURIOL

Carles Puig-Pla, Antoni Roca Rosell
Centre de Recerca per a la Història de la Tècnica
ETSEIB-Universitat Politècnica de Catalunya

Paraules clau: *Historiografia de la Tècnica, Monturiol*

A Historiographical Revision of Narcís Monturiol

Summary: *Narcís Monturiol (1819-1885) has been the subject of a number of works with different interpretations. The authors present the main studies on the personality and output of Monturiol, trying to explain why Monturiol has become an idol of Catalan History of technology.*

Key words: *Historiography of Technology, Monturiol*

Narcís Monturiol i Estarriol (1819-1885) és una de les figures més populars de la història de la ciència i de la tècnica a Catalunya i, fins i tot, a Espanya. La seva projecció pública començà quan esdevingué un dirigent polític demòcrata, principalment els anys 1847 i 1848, quan creà un grup comunista cabetà a Barcelona. Després, la construcció i assaig dels seus submarins, els ictineus (1857-1868) el projectaren a l'escena pública.

Això vol dir que les primeres recapitulacions i valoracions sobre la seva figura i la seva obra foren contemporànies a ell, principalment en els anys que aixecà un moviment de grans dimensions en suport del seu projecte de submarí. Tot i ser fonts primàries, molts d'aquests documents tenen un cert valor historiogràfic. Pensem en els informes dels anys 1860 emesos per l'Ateneu Català o el capità de fragata Miguel Lobo, que afirmaren amb força rotunditat la viabilitat dels ictineus.¹

Després del fracàs de la seva experiència amb els ictineus, Monturiol redactà una memòria, *Ensayo sobre el arte de navegar por debajo del agua*, on pretenia recopilar tota la seva experiència i les seves aportacions a la navegació submarina. Aquest tractat, que fou publicat el 1891, després de la seva mort, ha de ser considerat també, no solament com a una font primària, sinó com una aportació historiogràfica. En realitat, moltes de les idees dels historiadors de l'obra de Monturiol han sorgit de la lectura atenta d'aquesta destacadíssima obra.

¹ Aquests documents es troben reproduïts a Estrany (1915) i també a Puig Pujadas (1918).

L'edició de l'obra de Monturiol fou sufragada per empleats de la companyia Transmediterrània, on treballava un fill seu. Tanmateix, la seva aparició ha de relacionar-se necessàriament amb la tornada de Monturiol a la primera línia de l'escena pública, arran de la presentació el 1890 dels primers assaigs del submarí d'Isaac Peral. El tractament periodístic que reberen aquests assaigs, així com les declaracions oficials que suscità induïren una reacció en la societat catalana que generà una onada de reivindicacions de la prioritat de Monturiol. En tenim dues mostres magnífiques: un número monogràfic de 5 de setembre de 1890 de *La Tomasa*, una revista catalana humorística d'informació general, i un suplement especial de 28 de setembre de 1890, de *La Vanguardia*, possiblement un dels primers que publicava a la seva història.²

De tota manera, l'entrada "oficial" de Monturiol en la historiografia sembla ser la seva inclusió dins del *Diccionario Biográfico y Bibliográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX*, d'Antoni Elias de Molins, aparegut els anys 1889-1895, és a dir, contemporàniament amb els fets que hem esmentat.

Una nova sortida a l'escena fou el 1915, quan es commemoraren els 30 anys de la seva mort i, probablement, es pensava en el centenari del seu naixement per al 1919. D'aquesta època hi ha dues obres molt destacades: la recopilació de Jeroni Estrany, que incorporà textos apareguts a *La Vanguardia* i a *La Tomasa*, però també altres documents, alguns del mateix Monturiol; i la biografia redactada el 1918 per Josep Puig Pujadas, *Vida d'heroi*, que és el més important dels treballs biogràfics sobre Monturiol.³ La reconstrucció de la seva trajectòria així com moltes de les valoracions que hi expressa han estat reiterats en gairebé totes les biografies posteriors. Hi ha, a més, un element singular: Puig Pujadas tingué accés a la documentació privada de Monturiol i n'aprecià el valor històric. Per això reproduí molts documents que, afortunadament, podem disposar gràcies a ell, donat que tot indica que foren destruïts posteriorment per un dels descendents de Monturiol. Això vol dir que l'obra de Puig Pujadas ha esdevingut una referència obligada en qualsevol estudi.

Finalment, el 1919 aparegué la primera versió catalana de l'obra de Monturiol, realitzada per Carles Rahola, com a suplement en fascicles dels *Quaderns d'Estudi* editats pel Consell de Pedagogia de la Mancomunitat.

² Estrany (1915) reproduceix molts dels articles de *La Vanguardia* i algun de *La Tomasa*.

³ Podem sospitar que l'opció del títol de l'obra de Puig Pujadas fou influïda pel poema simfònic de Richard Strauss, *Una vida d'heroi*, que pretenia consagrar l'heroi romàntic.

El 1959, la figura de Monturiol tornà a ser reivindicada. Ara es tractava de celebrar el centenari de les proves de l'Ictineu. La Mutua Metalúrgica de Seguros de Barcelona (actualment, MIDAT) patrocina tant un monument commemoratiu a càrrec de l'escultor Subirachs, que quedà instal·lat davant la seu de l'entitat, a la Diagonal de Barcelona, com la redacció d'una nova biografia, realitzada per Albert del Castillo i Manuel Riu, que aparegué el 1963. Martínez-Hidalgo explicà el 1985 (Ainaud et al, 1985) que el promotor principal dels actes havia estat el president de la Mútua, Joaquim Ribera Barnola, propietari de Metales y Platería Ribera, una empresa del Poble Nou. Martínez-Hidalgo feia poc que havia estat nomenat director del Museu Marítim de Barcelona i va fer conferències sobre Monturiol al Museu, a la Mútua i també a Figueres.

La biografia a càrrec de Del Castillo i Riu fou escrita en un moment polític –el franquisme– hostil en principi a la figura de Monturiol com a dirigent polític demòcrata, però, tanmateix, l'obra està ben documentada. En la introducció hi ha, a més, una denúncia, que sembla prou valenta, del fet que, segons les seves notícies (no desmentides), un descendent de Monturiol havia decidit destruir-ne la correspondència privada. Això significa, historiogràficament, que els documents publicats – fonamentalment, com hem dit, en l'obra de Puig Pujadas- han esdevingut fonts primàries de primer ordre.

En la gran obra de síntesi dirigida per Ferran Soldevila, *Un segle de vida catalana*, de 1961, l'obra de Monturiol fou comentada per l'enginyer industrial Enric Freixa. Monturiol continua incorporat a la galeria de científics i tècnics il·lustres. Val a dir que Freixa destaca que l'Ictineu de Monturiol estava dissenyat no purament per submergir-se, sinó per navegar sota l'aigua. També subratlla la novetat d'haver organitzat una oficina tècnica per portar-ho a terme.

El 1985, després de l'adveniment de la democràcia a Espanya, s'organitzaren actes commemoratius, ara del centenari de la mort de Monturiol. Se celebrà una gran exposició al Museu Marítim de Barcelona, que conservava (i conserva) un llegat molt rellevant relacionat amb Monturiol, exposició amb motiu de la qual es publicà un conjunt d'estudis encapçalats per Ainaud de Lasarte; aquell any Santiago Riera publicà una nova biografia de Monturiol, editada per la CIRIT de la Generalitat de Catalunya. Aquest autor havia publicat poc abans, entre d'altres, una aproximació a la tecnologia de l'Ictineu a *Investigación y Ciencia*.

En aquests anys, trobem una menció a la figura de Monturiol en un treball històric realitzat per Enric Freixa, on fa un estudi tècnic d'alguns elements dels ictineus, com ara l'hèlix propulsora, i una anàlisi bibliogràfica molt reveladora de les fonts d'informació de Monturiol. És de destacar el fet que Freixa inclou Monturiol dins de la història de l'enginyeria a Catalunya, fins al punt de integrar-lo en les arrels de la Universitat Politècnica de Catalunya! Recordem que l'inventor i els seus principals col·laboradors no tenien una educació tècnica formal, tot i que un arquitecte naval (autodidacte) i dos enginyers industrials hi tingueren participació en diferents moments del procés, amb una intensitat, en algun cas, exagerada.

El centenari de Monturiol comportà, a més, diverses iniciatives que han facilitat l'accés actual a la seva obra, com són l'edició facsímil del llibre de Puig Pujadas, a càrrec de l'Ajuntament de Figueres, amb una presentació de Santiago Riera, i l'edició facsímil de l'obra capdal de Monturiol, l'*Ensayo*, amb una introducció de Joan Senent Josa. Poc després, aparegué una edició facsímil de la versió catalana de la mateixa obra, amb introducció de Santiago Riera.

L'any 1995, Monturiol fou inclòs entre els científics i tècnics més representatius de l'obra *Ciència i tècnica als Països Catalans*, promoguda per la Fundació Catalana per a la Recerca i dirigida per J. M. Camarasa i un de nosaltres (Roca). L'autor de la biografia fou Xavier Moreno el qual, uns anys més tard, trià el mateix tema per una monografia publicada per la Fundació Bosch i Cardellach, de Sabadell que és essencialment una represa del treball anterior, amb alguna important modificació. Moreno representa un element discordant en la historiografia monturioliana, ja que considera que, des del punt de vista de la navegació submarina, l'experiència de Monturiol no hi aportà res significatiu, excepte l'impacte públic. Moreno té una formació de marí i, a més, ha ofert noves fonts documentals, rescatant-les dels arxius de l'Armada espanyola i, per tant, relatives principalment a l'oferta d'un Ictineu de guerra.

Hem de mencionar, igualment, que un dels protagonistes del llibre d'Agustí Nieto Galan (2001), *La seducción de la máquina*, és Monturiol, juntament amb Francesc Santponç i Isaac Peral. Nieto reprèn molts dels elements de la historiografia sobre Monturiol que podríem anomenar "dominant", fent veure, però, la força que tenia la idea de la navegació submarina en la societat europea de la segona meitat del segle XIX, tal com ho mostra alguna obra de Jules Verne. Aquest element cultural s'ha de veure, a més, dins del moviment maquinista del segle, és a dir, amb una determinada identificació de la màquina amb el progrés.

Per acabar, volem assenyalar dues contribucions audiovisuals: primer, una pel·lícula de Francesc Betriu de 1993, on es presenta la vida de Monturiol com a ficció. Val a dir que el guió inclou distorsions molt greus des del punt de vista historiogràfic, tot i que altres elements, com la recreació de l'ambient de l'època, són prou valuosos. La producció del film, però, ens ha deixat uns testimonis físics molt destacats: es feren dues reconstruccions força fidels, a grandària real, de l'aspecte exterior dels dos ictineus, que poden ser vistes, una al Museu Marítim de Barcelona (Ictineu I) i, l'altra, al Maremagnum (Ictineu II). L'altra experiència audiovisual és molt més recent, la producció d'un reportatge de divulgació dins de la Videoteca dels Països Catalans, en la qual ha intervingut un de nosaltres (Roca) com a director científic. No cal dir que hom ha provat de presentar la figura de Monturiol en una direcció didàctica i posada a l'abast d'un públic ampli.

Un cop hem presentat els elements principals de la historiografia sobre Monturiol arriba el moment d'aprofundir en la revisió. En quins sentits cal fer-la?

Un dels elements més sorprenents de la figura històrica de Monturiol és la seva **gran projecció social**, que arriba fins als nostres dies. Això fa, per exemple, que les medalles al mèrit científic de la Generalitat portin el seu nom, i que probablement no hi hagi cap municipi mitjà o gran de Catalunya que no tingui un carrer dedicat a ell. La utilització de la imatge i del nom dels ictineus és una altra realitat: per il·lustrar o denominar coses molt diverses, com ara el nom d'un diccionari de ciències socials i el d'un butlletí (el de la nostra Societat!), entre d'altres... Us convidem a posar "Monturiol" o "Ictineu", "Ictíneo", en un cercador d'Internet, tant de paraules com d'imatges, i en veureu el resultat.

D'on surt aquesta projecció? El seu origen es troba, sens dubte, en el projecte dels ictineus, tot i que Monturiol portà a terme altres invents, alguns fins i tot més reeixits que aquells.

Monturiol, que era un dirigent polític demòcrata –havia destacat, per exemple, en l'acte del Saló de Cent de 1854 i fou represaliat després de la vaga general de 1855– no plantejà el seu invent purament com un desenvolupament tècnic i científic, sinó que ell mateix li conferí una *significació social* més àmplia. Estem convençuts que en el rerafons dels ictineus hi havia la idea que el progrés científic era el fonament del progrés social.⁴ Altrament no es podria explicar que els correligionaris de Monturiol

⁴ Tot i que no parlen estrictament d'aquest lligam, sobre el cabetanisme a Catalunya consulteu els treballs de Ventura (1972) i Vinyes (1989).

(Clavé, Altadill, Carlé, Sunyer i Capdevila) estiguessin tan estretament implicats en el projecte.

El projecte podia ser vist amb un rerafons social, però també estava vinculat a la reivindicació d'una identitat política, la catalana i espanyola. A través d'un gran descobriment, la navegació submarina, Monturiol i els seus col·laboradors sentien que combatien *la marginació de Catalunya i d'Espanya en relació amb la ciència*, en la línia del que hem anomenat "polèmica" de la ciència espanyola. Un vers de Josep Anselm Clavé ens ho fa veure:

“Constància, viva Déu! Completa l’obra/ans que et facin el sord els governants./Si et falta el seu favor ... valor recobra/ que el poble en pes et donarà les mans./ L’admiració ets del món! Si en terra estranya/ haguessis vist la llum ... fores més gran./ Però, ai, Narcís, vas néixer a Espanya/ i aquest país és per cert, ben dissortat.”

Cal que comentem ara un element recurrent en les biografies de Monturiol referent a la seva oferta d'un Ictineu de guerra. Se sol dir que aquest fet, de 1861, representa una **inflexió sobtada** en la seva trajectòria, de caire oportunista, una traïció clara dels seus ideals *pacifistes* cabetians. Tanmateix, hi ha elements que cal tenir present. Primer, no s'ha d'oblidar quin era l'abast del pacifisme de Monturiol i, en general, dels cabetians. Proposaven que la Revolució es fes mitjançant l'exemple d'una Icària que arrossegaria, pel seu èxit, a totes les ciutats i societats del món. Per tant, es renunciava a l'assalt violent del poder per imposar la igualtat i la llibertat. Tanmateix, això no exclouïa la violència. En una correspondència amb Abdó Terradas, que publicà Puig Pujadas, Monturiol diu que la violència és acceptable en cas de lluita contra un tirà o per la defensa enfront d'una invasió. Per consegüent, no podem identificar el pacifisme dels cabetians amb la resistència pacífica, com la predicada a mitjan segle XX per Ghandi. Això es tradueix en el fet que la possibilitat d'emprar els ictineus amb finalitat militar ja aparegués en la presentació inicial del projecte, és a dir, el 1858.

Per consegüent, un Ictineu de guerra no representava una traïció, tot i que era, efectivament, una inflexió en el projecte. Quin tipus d'inflexió era? En la primera etapa dels assaigs, Monturiol veia l'Ictineu com un mitjà per a la Ciència, que posaria a l'abast els misteris i les riqueses del món submarí. Aquests objectius semblen ser, per a ell, suficients, ja que considera com a possibilitat immediata l'extracció de corall, una activitat que podia donar molts beneficis. Aviat, però, s'adonà de les grans dificultats

que tindria per assumir aquesta activitat i, per tant, provà d'obtenir suport de l'Estat mitjançant la versió bèl·lica de l'Ictineu.

Per cert, que la **imatge filantròpica** que hom dóna de Monturiol insisteix en que el seu invent estava destinat a alleugerir el sofriment dels pescadors de corall. Tenim la impressió que Monturiol, home ben integrat en la seva època i en els grans sofriments que afectaven en general al món del treball, no podia proposar-se un objectiu tan limitat. La seva ambició, més aviat, era universal. El corall era una pesca molt rendible i, per tant, capaç d'obtenir retorns immediats a les inversions que s'estaven fent. En la historiografia sobre Monturiol, creiem que aquesta orientació filantròpica la introduí (o reforçà) Puig Pujadas, ell mateix un destacat dirigent republicà empordanès, com Monturiol.

Pel que fa la traïció, o **la renúncia als seus ideals demòcrates i comunistes**, que molts autors fonamenten en l'oferta de l'Ictineu de guerra, creiem que la idea fou introduïda (o reforçada) per Albert del Castillo i Manuel Riu. Als anys 1960, presentar un inventor espanyol universal com a militant en l'esquerra era poc oportú i, per consegüent, optaren per un tòpic que molts han acceptat: sí, Monturiol de jove era força d'esquerres, però, en madurar, va deixar enrere aquells pardalets de joventut. Aquesta hipòtesi, que sol confirmar-se en tants altres exemples, és ben fàcil de desmentir en Monturiol. Per exemple, l'any 1864, en plena aventura de l'Ictineu, Monturiol, amb Sunyer i Capdevila, Clavé i altres, encapçalà l'edició d'un *Almanac* progressista, en resposta a l'almanac que havia publicat l'Ateneu Català, amb col·laboracions explícitament contràries al moviment obrer i al comunisme. El volum del grup de Monturiol fou durament atacat i posat a l'Índex de llibres prohibits per l'Església. L'intent de repressió no degué tenir els efectes esperats perquè el mateix grup d'autors publicaren un segon almanac l'any següent, reproduint els documents de la persecució.

Una aproximació poc acurada a la figura de Monturiol ens podria fer creure en que fou un **inventor solitari**. De fet, en gairebé tots els treballs es destaca la col·laboració de Monturiol amb diversos tècnics, de qualificació diversa. Estrany (1915) reproduceix una de les fotografies de l'equip de treball complet. A més, sembla que Monturiol hagués estat interessat en retratar-se al costat de les persones que feren possible els seus assaigs. Finalment, unes memòries de Joan Monjo, molt ressentit amb Monturiol, foren publicades en facsímil el 1985 i ens permeten conèixer molts aspectes

de la vida de l'oficina tècnica dels ictineus.⁵ Ja hem comentat que Freixa ja subratllà aquest fet el 1961. Els demés autors han insistit en la mateixa línia, però l'estereotip de l'inventor aïllat està tan arrelat en la nostra cultura que, tot i això, Monturiol apareix sovint com si ho fos.

Finalment, volem comentar l'assumpte de la **insolvència tècnica** de l'Ictineu, plantejada de manera prou clara per Moreno, contra l'opinió de tots o gairebé tots els altres autors. Moreno recull, del mateix *Ensayo* de Monturiol i d'altres documents que ha localitzat, les dificultats de navegació dels ictineus, principalment de l'Ictineu II. Moreno afirma que, en realitat, cap dels ictineus va arribar a navegar en el sentit propi de la paraula. Considera que els testimonis contemporanis fantasiejaven en funció més dels seus desigs i interessos que no pas de la realitat dels assaigs dels ictineus.

Nosaltres creiem que l'Ictineu I era força maniobrabable, però molt lent. L'Ictineu II, a una grandària en principi adequada per a l'explotació industrial, tenia moltes més limitacions pel que fa la navegació i no superà la limitació de velocitat. Per això, Monturiol decidí substituir la força motriu, humana, per una màquina de vapor. Superà, no sense problemes, la necessitat d'una combustió dins d'una cambra tancada mitjançant una mescla química adequada; tanmateix, l'escalfament de la cambra era excessiu i, de tota manera, la velocitat aconseguida en els pocs mesos de prova de l'Ictineu II amb la màquina de vapor no fou millor. Segons Freixa, les propietats hidrodinàmiques del disseny de l'hèlix no eren les adequades i Monturiol no se n'adonà.

Per consegüent, l'afirmació de Moreno és correcta, però probablement podria matisar-se en diversos sentits. Per exemple, perquè els inventors contemporanis a Monturiol no anaren molt més enllà del que ell aconseguí. De tota manera, avaluar el projecte de Monturiol únicament en funció del seu resultat és un error, segons la nostra opinió. En el projecte dels ictineus hi trobem la confluència de molts factors que són prou interessants per ells mateixos.

Primer, la mobilització d'entusiasmes que Monturiol aconseguí, les característiques de la qual són ben peculiars, ja que la ciència i la investigació n'eren elements centrals. A Europa trobem una analogia, contemporània de Monturiol, en les associacions per al progrés de les ciències, particularment la britànica. A Catalunya, ens fa pensar en l'èxit de les maratons actuals de TV3 en favor de la recerca biomèdica, com si fos una herència d'aquella mobilització.

⁵ S'ha ocupat de la vida de Monjo, personatge prou complex, Vilà Galí (1997).

Segon, el fet que un grup revolucionari, com el dels demòcrates catalans, antics cabetians, impulsés un projecte de navegació submarina sense tenir com a objectiu *principal* les aplicacions bèl·liques. És més, quan les consideraren, les plantejaren no per a la insurrecció, sinó més aviat per a la consolidació de l'Estat espanyol. És una qüestió en la qual cal dedicar-hi reflexió.

Tercer, la constitució d'una empresa de producció de tecnologia en una època pionera. Monturiol no fou un inventor solitari, sinó que organitzà i confià en un equip de treball d'una certa complexitat. Tenim la sospita que aquesta manera de treballar era poc freqüent a la Catalunya de mitjan segle XIX.

Hi ha moltes altres qüestions que sorgeixen. L'estudi sobre la figura de Monturiol, tot i comptar amb tantes contribucions, continua essent un repte per a la història de la ciència.

Referències principals

- AINAUD DE LASARTE, J.M. *et al.* (1985) *Monturiol*, Barcelona, Diputació de Barcelona.
- DEL CASTILLO, Alberto; RIU, Manuel (1963), *Narciso Monturiol, inventor del submarino (1819-1885)*, Barcelona, Mutua Metalúrgica de Seguros de Barcelona.
- ELIAS DE MOLINS, Antoni (1889-1895), *Diccionario Biográfico y Bibliográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX*. Barcelona, vol. II, 216-225.
- ESTRANY, Jerónimo (1915), *Narciso Monturiol y la Navegación Submarina. Juicios críticos*, Barcelona, Gustavo Gili.
- FREIXA PEDRALS, Enric (1961), «Narcís Monturiol. L'Ictíneo». A: SOLDEVILA, F. (director), *Un Segle de Vida Catalana*, Barcelona, Ed. Alcides, vol. 1, 428-431.
- FREIXA PEDRALS, Enric (1986), *Arrels per a una universitat*, Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya.
- MONJO I PONS, Joan (1867?), *Sofriments morals que m'ha causat l'Ictíneo*. Manuscrit sense data. Facsímil publicat a Barcelona, Diputació de Barcelona, 1985.
- MONTURIOL, Narciso (1891), *Ensayo sobre el arte de navegar por debajo del agua*, Barcelona, Imp. de Henrich y Cia. (Facsímil, Barcelona, Alta Fulla, 1982)
- MONTURIOL, Narcís (1919), *Assaig sobre l'art de navegar per dessota l'aigua*. Traducció de Carles Rahola, Barcelona, *Quaderns d'Estudi*. (Edició facsímil, Barcelona: Biblioteca de clàssics de la (ciència), 1986)
- MORENO RICO, Xavier (1995), «Narcís Monturiol i Estarriol (1819-1885). La navegació submarina». A: CAMARASA, Josep M.; ROCA ROSELL, Antoni, *Ciència i tècnica als Països Catalans. Una aproximació biogràfica als darrers 150 anys*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, 249-286.
- MORENO RICO, Xavier (1999), *El Vaixell-peix de Narcís Monturiol: mite i realitat*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach.
- NIETO GALAN, Agustí (2001), *La seducción de la máquina*, Madrid, Nivola.

- PUIG PUJADAS, Josep (1918), *Vida d'Herói. Narcís Monturiol, inventor de la navegació submarina*, Barcelona, Imp. i Llib. L'Avenç, 1918. (Facsimil, Figueres, Ajuntament de Figueres, 1985)
- RIERA TUÈBOLS, Santiago (1981), «Los 'Ictíneos' de Narcís Monturiol», *Investigación y Ciencia*, 59 (Agost), 99-108.
- RIERA TUÈBOLS, Santiago (1986), *Narcís Monturiol. Una vida apassionant, una obra apassionada*, Barcelona, CIRIT, Generalitat de Catalunya.
- VENTURA SUBIRATS, Jorge (1972), «Vida, teorías y obra de Étienne Cabet; sus seguidores catalanes; y experimentos comunistas icarianos», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, vol. VII, 139-251.
- VINYES, Ricard (1989), *La presencia ignorada. La cultura comunista a Catalunya (1840-1931)*, Barcelona, Edicions 62.
- VILÀ GALÍ, Agustí M. (1997), *Joan Monjo i Pons. Un exemple de tenacitat*, Vilassar de Mar, oikos-tau.